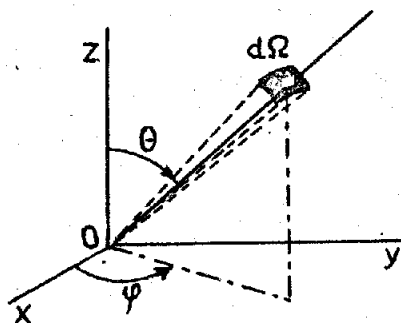

3.3) Hustota pravděpodobnosti

Pravděpodobnost $w_{lm}(\theta, \varphi)$, že rotátor, který je v kvantovém stavu s vlnovou funkcí $\psi_{lm}(\theta, \varphi) = Y_{lm}^m(\theta, \varphi)$, bude nalezen v infinitesimálním prostorovém úhlu $d\Omega$ (viz (5)) ve směru daném úhly θ, φ je

$$w_{lm}(\theta, \varphi) d\Omega = |Y_{lm}^m(\theta, \varphi)|^2 d\Omega \quad (58)$$

Uvědomíme-li si, že všechny sférické funkce závisí na φ jen přes faktor $\exp(\pm i m \varphi)$, je jasné, že $|Y_{lm}^m(\theta, \varphi)|^2$, a tudíž $w_{lm}(\theta, \varphi)$, nezávisí na φ ; pro všechna l, m budou úhlové závislosti hustoty pravděpodobnosti výskytu, tj. funkce $w_{lm}(\theta, \varphi)$, rotačně symetrické kolem osy Oz. S výhodou se proto zobrazují v polárních souřadnicích (obr.24); pro $l=0,1,2,3$ jsou tyto grafy v obr.25.

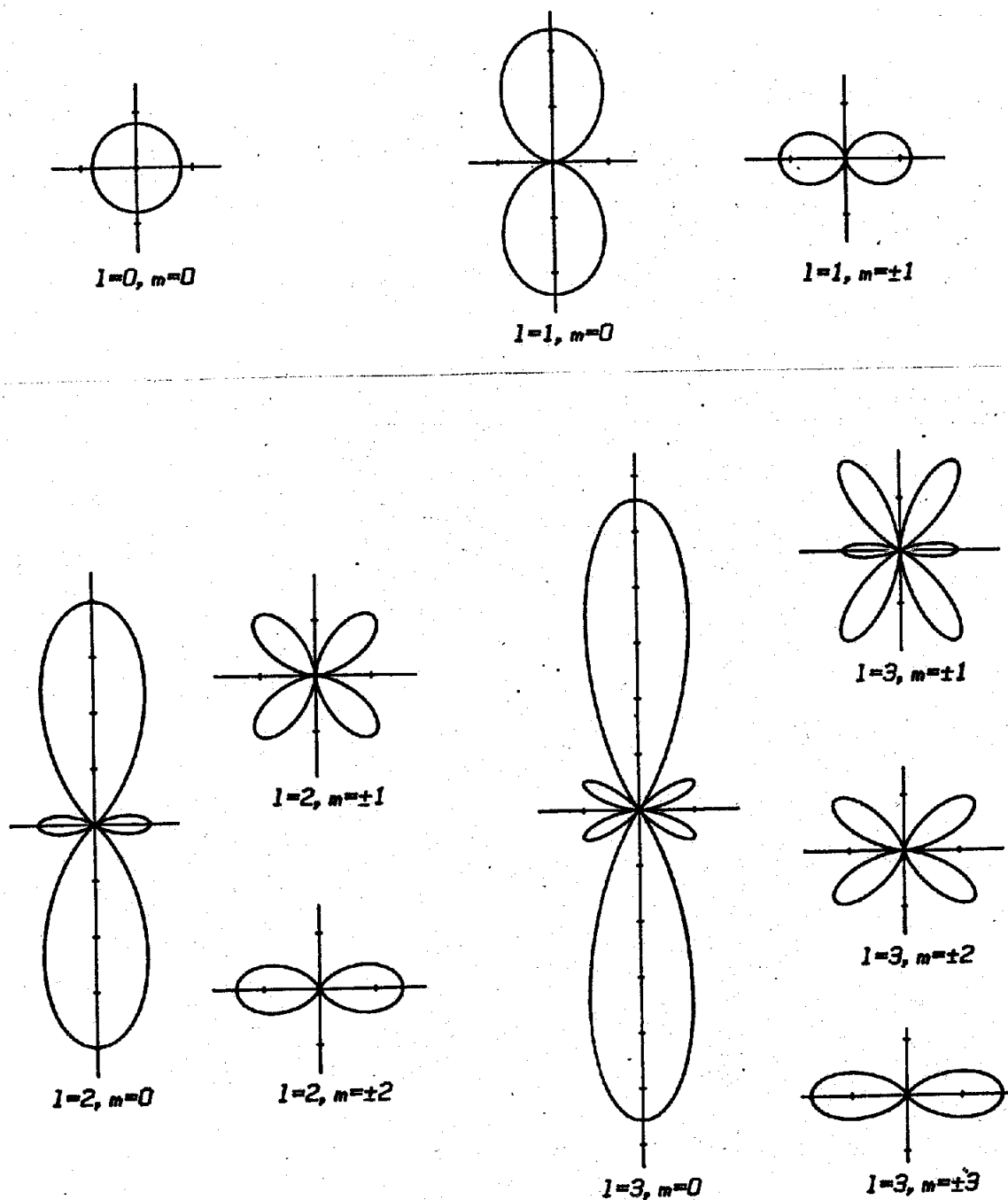

Obr.24

K zobrazení $|Y_{lm}^m(\theta, \varphi)|^2$ v polárních souřadnicích. Zvolíme osu z a na ní počátek O. Z něho ve směru daném úhly θ, φ nakreslíme polopaprsek a na něj vyneseme délku $|Y_{lm}^m|^2$. Takto získané body leží na ploše, která je rotačně symetrická kolem osy z. Proto v obr.25 jsou zakresleny jen křivky, které vzniknou řezem této plochy nějakou rovinou obsahující osu z.

4. Skládání momentů hybnosti

V předcházejících odstavcích jsme studovali orbitální moment hybnosti $\vec{L}$ jedné částice. Z kapitoly V víme, že částice má i vlastní moment hybnosti $\vec{S}$ (spin). V odst. VI.3 jsme se navíc naučili skládat spiny dvou stejných fermionů ve výsledný spin. Logicky bychom nyní měli řešit tyto problémy: i) výsledný orbitální moment hybnosti soustavy částic; ii) skládání orbitálního $\vec{L}$ a spinového $\vec{S}$ momentu hybnosti jedné částice v celkový moment hybnosti $\vec{J}$; iii) celkový moment hybnosti soustavy částic. Problematika skládání momentů hybnosti je poměrně rozsáhlá; důležitá je ve fyzice atomů, molekul a jmenovitě pro spektroskopii. Není možné (a ani by to neodpovídalo pojetí skriptu) se jí zde zabývat v celé šíři. Na následujících řádcích se proto omezíme na základní úvahu o skládání dvou momentů hybnosti; pro určitost provedeme rozbor pro momenty hybnosti $\vec{L}$, závěry však platí obecně pro libovolné dva momenty hybnosti.

Obr.25

Polární grafy funkcí $|Y_l^m(\theta, \varphi)|^2$ pro $l = 0, 1, 2, 3$ a odpovídající m (konstrukce grafů je popsána v obr.24). Měřítko je pro všechny grafy stejné, dělení os je po 0,1. Ve všech grafech je osa z svislá.

4.1) Dva orbitální momenty hybnosti

Mějme soustavu tvořenou dvěma neinteragujícími částmi. Jejich momenty hybnosti označme $\vec{L}_1$, $\vec{L}_2$ a výsledný moment hybnosti pak

$\vec{L} = \vec{L}_1 + \vec{L}_2$. Jím odpovídají operátory $\vec{L}_1$, $\vec{L}_2$ a

$$\vec{L} = \vec{L}_1 + \vec{L}_2 \quad (59)$$

Vlastní hodnoty operátorů z-ových složek, tj. operátorů L_{1z} , L_{2z} , L_z , označme m_1 , m_2 , m a vlastní hodnoty operátorů L_1^2 , L_2^2 , L^2 označme symboly l_1 , l_2 , l .

Nyní si položíme otázku, jak se sečítají momenty hybnosti, resp. jakých hodnot mohou nabývat kvantová čísla l a m ?

Pro kvantové číslo m je odpověď snadná. Protože operátor L_z je

$$L_z = L_{1z} + L_{2z} \quad (60)$$

budou jeho vlastní hodnoty součtem m_1, m_2 (v jednotkách $\hbar$), tj.

$$m = m_1 + m_2 \quad (61)$$

Pro operátor L^2 ($\neq L_1^2 + L_2^2$) je situace složitější.

Předně se musíme rozhodnout, jakými kvantovými čísly budeme charakterizovat moment hybnosti soustavy (musí to být vlastní hodnoty komutujících operátorů-viz odst.IV.3.3). Jedna možnost je:

$$l_1, l_2, m_1, m_2 \quad (62)$$

Pro daná l_1, l_2 nabývají m_1, m_2 hodnot

$$m_1 = 0, \pm 1, \pm 2, \dots, \pm l_1, \quad m_2 = 0, \pm 1, \pm 2, \dots, \pm l_2 \quad (63a)$$

Celkem tedy bude $(2l_1+1)(2l_2+1)$ různých stavů se stejnými čísly l_1, l_2 .

Vlnové funkce těchto stavů označíme

$$\psi_{l_1, l_2, m_1, m_2} \quad (63b)$$

Existuje však druhá možnost: za kvantová čísla určující stav soustavy zvolit

$$l_1, l_2, l, m \quad (64a)$$

kde $m = 0, \pm 1, \pm 2, \dots, \pm l$.

To je možné, neboť operátory L_1^2 , L_2^2 , L^2 , L_z komutují (nekomutuje ale L^2 s L_{1z} nebo L_{2z} !). Vlnové funkce v tomto případě označíme

$$\psi_{l_1, l_2, l, m} \quad (64b)$$

Pro daná l_1, l_2 musí i nyní existovat $(2l_1+1)(2l_2+1)$ různých stavů, neboť počet možných stavů nemůže záviset na tom, jak je rozlišujeme. Těchto $(2l_1+1)(2l_2+1)$ stavů musí být nyní rozlišeno kvantovými čísly l, m . Určíme je následující úvahou.

Sečítáme postupně různé přípustné hodnoty m_1, m_2 ; tak dostaneme hodnoty m podle následující tabulky, v níž jsou seskupeny hodnoty m_1, m_2 dávající touž hodnotu m :

m_1	m_2	m
l_1	l_2	l_1+l_2
l_1-1	l_2	l_1+l_2-1
l_1	l_2-1	
l_1-1	l_2-1	l_1+l_2-2
l_1-2	l_2	
l_1	l_2-1	

Největší možná hodnota m je $m=l_1+l_2$, které odpovídá jeden stav ψ ; proto i nejvyšší přípustná hodnota m a l ve stavech ψ bude l_1+l_2 .

Další hodnotě $m=l_1+l_2-1$ odpovídají dva stavy, které se musí rozlišit hodnotou l . Protože největší možná hodnota l , jak jsme právě ukázali, je l_1+l_2 a protože m nemůže být větší než l (pro m opět musí platit $m = 0, \pm 1, \pm 2, \dots, \pm l$ - viz (21)), mohou tomuto m odpovídat jen stavy $l=l_1+l_2$, $l=l_1+l_2-1$. K $m=l_1+l_2-2$ existují 3 stavy ψ ; analogicky k předchozímu závěru bude l pro tyto stavy rovno: l_1+l_2 , l_1+l_2-1 , l_1+l_2-2 .

V prováděné úvaze by bylo možné pokračovat, dokud by se při zmenšení m o 1 zvětšoval o 1 počet stavů se zadaným m . Procedura by zřejmě pokračovala až do chvíle, kdy m dosáhne hodnoty $|l_1-l_2|$; předpokládáme-li že $l_2 \leq l_1$, zůstal by při dalším snižování m počet stavů roven $2l_2+1$. Nejmenší přípustná hodnota l je tedy $|l_1-l_2|$. Dospěli jsme tak k závěru, že přípustné hodnoty l jsou

$$l = l_1+l_2, l_1+l_2-1, \dots, |l_1-l_2| \quad (65)$$

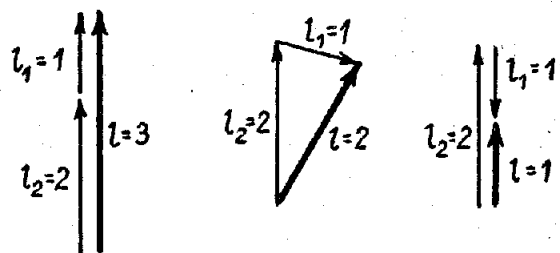
Je-li $l_2 \leq l_1$ (pro $l_1 \leq l_2$ zaměníme indexy), bude l nabývat $2l_2+1$ hodnot a celkový počet stavů ψ odpovídající daným hodnotám l_1, l_2 je roven

$$\sum_{l=|l_1-l_2|}^{l_1+l_2} (2l+1) = (2l_1+1)(2l_2+1),$$

stejně jako pro stavy ψ .

Uvedený výsledek byl získán ještě před vznikem nové kvantové teorie v tzv. vektorovém modelu. V tomto modelu se předpokládá, že délka vektoru $\underline{l}$ (srov. s konstrukcí v obr.21), který vznikne složením dvou momentů hybnosti l_1, l_2 , se může měnit jen po jednotkových skocích.

Maximální je pro paralelní vektory, kdy $l = l_1 + l_2$, a minimální pro antiparalelní s $l = l_2 - l_1$ (pro $l_2 \gg l_1$) (obr.26).

Obr.26

Skládání momentů hybnosti s $l_1=1$, $l_2=2$ ve výsledný moment hybnosti.

Jestliže je třeba skládat 3 nebo více momentů hybnosti, skládáme je postupně po dvou s využitím odvozených pravidel.

Všimněme si ještě vztahu mezi stavy $\psi_{l_1, l_2, m_1, m_2}$ a $\psi_{l_1, l_2, l, m}$. Ve stavu $\psi_{l_1, l_2, m_1, m_2}$ není obecně určitá hodnota l . Protože soubory funkcí φ i ψ určují stavy téhož systému, musí být možný přechod od jednoho souboru k druhému. Jinými slovy: soubor jedné funkce lze použít jako bázi, v níž se dají vyjádřit druhé funkce. Lze psát

$$\psi_{l_1, l_2, l, m} = \sum_{m_1} \sum_{m_2} C_{l_1 m_1 l_2 m_2}^{lm} \varphi_{l_1 m_1 l_2 m_2} \quad (66)$$

$$\varphi_{l_1, m_1, l_2, m_2} = \sum_l \sum_m C_{l_1 m_1 l_2 m_2}^{lm} \psi_{l_1 l_2 l m} \quad (67)$$

kde

$$C_{l_1 m_1 l_2 m_2}^{lm} \equiv \langle l_1 m_1 l_2 m_2 | l_1 l_2 l m \rangle = \int \varphi_{l_1 m_1 l_2 m_2}^* \psi_{l_1 l_2 l m} d\tau$$

jsou tzv. Clebschovy-Gordanovy koeficienty (koeficienty vektorového skládání) a kvantová čísla m_1, m_2, m jsou svázána vztahem (61) a l, l_1, l_2 vztahem (65).

Pro Clebschovy-Gordanovy koeficienty platí řada užitečných vztahů, které můžete najít např. v [2]. Existují také tabulky těchto koeficientů, např. v [6] (viz též dodatek G). Fyzikální význam C-G koeficientů je prostý. Z (66) je vidět, že $|\langle l_1 m_1 l_2 m_2 | l_1 l_2 l m \rangle|^2$ udává pravděpodobnost, že ve stavu $\psi_{l_1 l_2 l m}$ ($\equiv |l_1 l_2 l m\rangle$) (v němž je celkový moment hybnosti dán l a jeho průmět na osu z číslem m), je projekce momentu hybnosti na osu z u prvního podsystemu dána m_1 a u druhého $m_2 = m - m_1$. Táž veličina

$|\langle l_1 m_1 l_2 m_2 | l_1 l_2 l m \rangle|^2$ dává podle (67) pravděpodobnost, že ve stavu $|l_1 m_1 l_2 m_2\rangle$ (jsou dány m_1, m_2 pro podsystemy) je celkový moment soustavy určen číslem l .

4.2) Orbitální a spinový moment hybnosti

Úvaha, kterou jsme právě provedli pro dva orbitální momenty hybnosti, platí zcela obecně pro kombinaci libovolných dvou momentů. Můžete si např. ověřit, že aplikována na dva spiny s $s=1/2$ dá výsledky, které jsme odvodili v odst.VI.3.

Pravidla kvantování plynoucí z komutačních relací (1) jsou platná i pro celkový moment hybnosti částice

$$\vec{J} = \vec{L} + \vec{S} \quad , \quad (68)$$

pro výsledný orbitální moment hybnosti soustavy částic

$$\vec{L} = \sum_i \vec{L}_i \quad , \quad (69)$$

pro výsledný spin soustavy

$$\vec{S} = \sum_i \vec{S}_i \quad (70)$$

i pro celkový moment hybnosti soustavy částic

$$\vec{J} = \sum_i (\vec{L}_i + \vec{S}_i) \quad (71)$$

(nezapomínejme ale na předpoklad o nezávislosti podsystemů vystupujících v sumacích).

Všimněme si jen krátce kombinace orbitálního momentu hybnosti a spinu s kvantovým číslem $s=1/2$ ($m_s = \pm 1/2$). V předchozí úvaze to znamená nahradit l_1, m_1 čísly l, m_l a dvojici l_2, m_2 čísly s, m_s . Operátor celkového momentu (68) je $\vec{J} = \vec{L} + \vec{S}$ a pro z-ovou složku $J_z = L_z + S_z$.

Vlastní hodnoty J^2 budou

$$j(j+1)\hbar^2$$

Podle (65) (1 je nahrazeno j) jsou pro $l > 0$ možné pouze dvě hodnoty $j = l \pm s$, tj.

$$j = l + \frac{1}{2} \quad \text{a} \quad j = l - \frac{1}{2} \quad (72)$$

Pro stav s $l=0$ (s-stav) je možná pouze hodnota

$$j = \frac{1}{2}$$

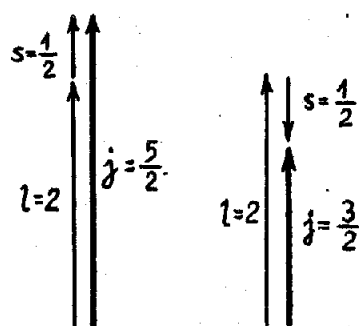
Pro $l=2$ jsou možné kombinace (72) v obr.27.

Kvantové číslo j může tudíž nabývat hodnot

$$j = 1/2, 3/2, 5/2, \dots \quad (73)$$

Vlastní hodnoty J_z pak jsou (pro dané j)

$$m_j \hbar \quad \text{kde} \quad m_j = \pm \frac{1}{2}, \pm \frac{3}{2}, \pm \frac{5}{2}, \dots, \pm j \quad (74)$$

Obr.27

Skládání $\vec{L}$ a $\vec{S}$ pro $l=2$ a $s=1/2$

Spektroskopické značení zavedené pro kvantové číslo l (viz(20)) se při kombinaci l se spinem s rozšiřuje v zápis

$$^l_j \quad (75)$$

kde l se opět zapíše písmenem $s, p, d, \dots$ a kvantové číslo j se napíše jako index vyjádřený zlomkem. Tak dostaneme

l	0	1		2		3	
j	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{2}$	$\frac{3}{2}$	$\frac{5}{2}$	$\frac{5}{2}$	$\frac{7}{2}$
označení	$s_{1/2}$	$p_{1/2}$	$p_{3/2}$	$d_{3/2}$	$d_{5/2}$	$f_{5/2}$	$f_{7/2}$

Tabulky Clebschových-Gordanových koeficientů pro skládání l s $s=1/2$ jsou v dodatku G.